

**ԲՐՈՆԶ-ԵՐԿԱԹԵՂԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԵՐԻ
ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.
ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ***

Թաղման ծեսը դասվում է ծեսերի այն խմբին, որոնց օգնությամբ հասարակությունը հավաստում է իր անդամի անցումը որակական մի մակարդակից մյուսին: Բնականաբար, այս բարդ գործընթացը ներառում է մի շարք գործոններ՝ հոգևոր-պաշտամունքային, սոցիալական, ժողովրդագրական և այլն: Այսինքն՝ իրական տարածության մեջ ստեղծվում է երևակայական, սրբազան գոտու մի կղզյակ, որը ստանում է իր վերացական՝ դիցաբանական հիմնավորումը¹:

Թաղման ծեսի նյութական դրսևորումները կարելի է դիտարկել երեք փոխկապակցված մակարդակներում՝ 1. թաղումային հուշարձան (որն ընդգրկում է բուն թաղումը), 2. թաղումային համալիր (վեր- և արտադամբարանային կառույցներն ու կոթողները) և 3. թաղումային խումբ (որտեղ ընդգրկված են դամբարանադաշտերը և դրանց բաղադրատարրերը)²: Թաղման ծեսի ամբողջական ուսումնասիրությունը հնարավոր է այս բոլոր բաղադրատարրերի քննության պարագայում:

Թաղումային խմբերի բնորոշման նպատակով կարելի է առանձնացնել երկու հարցադրում՝ դամբարանադաշտերի տեղադրությունը բնական և մարդածին միջավայրի տարբեր ոլորտներում և ներքին կառուցվածքը (դամբարանների բաշխվածություն, ենթախմբերի, ճանապարհների, պաշտամունքային կառույցների առկայություն):

Եթե նեոլիթ-էնեոլիթյան դարաշրջանի Հայաստանում դամբարանները տեղադրված են կացարանների հատակի տակ, ապա սկսած վաղ բրոնզից, պայմանավորված ուրբանիզացիայով և լանդշաֆտի սեզմենտացման (աշխարհիկ և սրբագործված առանձին միջավայրերի առաջացման) գործընթա-

* Հ. Ավետիսյանի, Ա. Բորիսյանի, Ա. Գնունու աշխատանքը իրականացվել է ՀՀ գիտակետ-կոմիտեի «Հնագույն Մյունիքի մեգալիթյան մշակույթը. Ժամանակագրության, տարածույթի, գործառույթի և ինքնության խնդիրներ» 15T-6A349, Լ. Մկրտչյանի՝ «Բրոնզեդարյան Հայաստանի աշտարակատիպ կառույցները» թեմաների շրջանակներում:

¹ Տե՛ս **Элиаде М.**, Священное и мирское, М., 1994, с. 20:

² Տե՛ս **Ольховский В.**, Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // «Советская археология», 1986, № 1, с. 65-76:

ցով, ձևավորվում են դամբարանադաշտեր¹: Դրանք տեղադրված են լինում բնակավայրին կից (հմմտ. օր.՝ Նորաբակ, Ծովակ, Կարճաղբյուր²) կամ հեռու (Այրք-2, Ծովակ-2, Արծվանիստ³, Հարժիս-Դարաբաս, Նազելի, Սև լիճ⁴): Վերջիններիս թվում ուշագրավ են արհեստական սրբազործված տարածքներում գտնվողները (հմմտ. Մուրադ թափայի և Նազելիի դամբարանադաշտերը), որտեղ նախկինում կերտվել են ժայռապատկերներ, որոնց մի մասն օգտագործվել է որպես կրոնլեխի քարեր⁵. Ժայռապատկերների համատեքստում է գտնվում նաև Վանքի Դուռ-2 դամբարանադաշտը⁶:

Դամբարանադաշտերի տեղագրությունը

Դամբարանադաշտերի տեղադրման հիմնախնդիրը լայնորեն քննարկվում է ժամանակակից հնագիտության մեջ⁷: Որպես կանոն շեշտվում է բնական միջավայրի կարևոր դերը դամբարանադաշտերի տեղադրության պարագայում⁸: Քննարկվող տարածքում հնարավոր է գատել դամբարանադաշտերի տեղադրության մի քանի եղանակ:

Բլրի գագաթ. Բլրի գագաթին կամ ընդհանրապես բարձրադիր վայրերում դամբարանադաշտերի տեղադրությունը պայմանավորված էր տարբեր ժողովուրդների դիցաբանական համակարգում բարձունքի սրբազործմամբ⁹: Դամբարանադաշտերի այսօրինակ տեղադրությունն փաստագրված է Ծովինարում¹⁰, Այրքում, Արծվանիստում¹¹, Թանահատում և Ախլաթյանում¹²: Այս

---

¹ Տե՛ս **Мельник В.**, Погребальная практика и погребальный обряд, «Краткие сообщения института археологии АН СССР», вып. 201, М., 1990, **Գևունի Ա.**, Հայաստանի քաղաքագոյացման հիմնահարցերի շուրջ // «Վեմ», 2010, թիվ 4, էջ 110:

² Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, The North-Eastern Frontier: Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin I, The Southern Shores, Documenta Asiana VII, Roma, 2002, p. 72, 98, 124, 154:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 116, 125, 138, 144, 147, 157:

⁴ Հետազոտությունը՝ Հ. Ավետիսյան, Ա. Բոբոխյան, Ա. Գևունի:

⁵ Հետազոտությունը՝ Հ. Ավետիսյան, Ա. Բոբոխյան, Ա. Գևունի, Գ. Սարգսյան:

⁶ Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 138:

⁷ Տե՛ս **Williams H.**, The Archaeology of Death, Memory and Material culture, In: **Williams H.** (ed.), Archaeologies of Remembrance: Death and Memory in Past Societies, New York, 2003, p. 14:

⁸ Տե՛ս **Baleriaux J.**, Where do Rivers Dive? Giving Meaning to Subterranean Rivers in Ancient Greek Thought, «Abstracts of the Conference, Sacred Landscapes: Creation, Manipulation & Transformation, 5th-7th May», London, 2014 <http://viasacra.org.uk/abstrakts/>. **Cummings V.**, Building for Memory, in: Williams H. (ed.), Archaeologies of Remembrance, p. 26:

⁹ Տե՛ս **Գրիգորեան Ա.**, Ալիշանի բնապաշտական և խորհրդարանական ընկալումները // «Բազմավեպ», 2014, թիվ 1-2, էջ, 18-25: Հմմտ. **Токарев С.**, Ранние формы религии, М., 1990, с. 603-608, **Апполодор**, Мифологическая библиотека, М., 2004, 3, XIV, 7:

¹⁰ Տե՛ս **Լալայեան Ե.**, Նոր Բայազետ կամ Գեղարքունիք, նախապատմական շրջան // «Ազգագրական հանդես» (այսուհետև՝ «ԱՀ»), գիրք XV, Թիֆլիս, 1907, էջ 180:

¹¹ Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 116:

¹² Տե՛ս **Հասրաթյան Մ.**, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 168:

համատեքստում առանձնահատուկ պետք է հիշատակել Սառնակունք գյուղից ոչ հեռու՝ Նազելի լեռան շրջակայքում, ծ. մ. 3200 մ կոնաձև բարձրության վրա գտնվող քարահողային լիցքով դամբարանները¹: Կոնաձև բլուրների գագաթներին են տեղադրված նաև Սպիտակաջուր I և Շրվականի դամբարանադաշտերը ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանում²: Նույն երևույթն ամենայն հավանականությամբ առկա է Փոքր Մասիսի գագաթին, որտեղ հայտնաբերվել են այսպես կոչված «հսկաների դամբարանները»՝ ծ. մ. մոտ 3900 մ բարձրության վրա³:

Բլրի լանջ. Դամբարանադաշտերը հաճախ տարածվել են նաև բլրի լանջերին, ինչն ակնհայտ է Կերենի, Անգեղակոթի, Աղվանիի, Ջոջ Դարի⁴, Քանազեղի⁵, Գեստակ Բուլաղի և Խազախաչի⁶ դամբարանադաշտերում: Դամբարանադաշտի տեղադրությունը լանջերին կամ դարավանդներին կարող էր պայմանավորված լինել գագաթին բնակատեղիի առկայությամբ: Այսպիսի երևույթ հավաստված է Ծովակի ամրոցին կից դամբարանադաշտում, որը տեղադրված է բլրի լանջին գտնվող բնական ամֆիթատրոնի վրա⁷, (հմմտ. նաև Խնձորեսկի և Շաղատի դամբարանադաշտերը)⁸: Բլրի լանջին կամ դարավանդին են տեղադրված նաև Ուջանի հյուսիսային

¹ Հետազոտությունը՝ Ն. Ավետիսյան, Ա. Բորոխյան, Ա. Գնունի, Գ. Սարգսյան:

² Տե՛ս **Ավետիսյան Ն., Գնունի Ա., Բորոխյան Ա., Սարգսյան Գ.**, Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, 2015, էջ 88:

³ Տե՛ս Протоколы подготовительного комитета V археологического съезда в Тифлисе, М., 1879, с. 32, 39, 49: Փոքր Մասիսի գագաթին գտնվող կառույցների մասին առաջին հաղորդումներից է Ֆ. Պարրոտը նկարագրելով 1-2 մ. տրամագծով քարե շրջաններ: Սակայն նա, հենվելով այստեղ գտնված XIII դ. արաբատառ արձանագրությունների, ինչպես նաև տեղացի հայ բնակչության հաղորդումների վրա, այս կառույցները վերագրում է համեմատաբար ուշ մինչև իսկ իր ժամանակաշրջաններին (**Պարրոտ Ֆ.**, Դորպատից՝ Արարատ, Երևան, 1990, էջ 98): Նույն տեղեկություններն է XX դարի սկզբին հաղորդում Ա. Իվանովսկին, որը, սակայն, ձեռնպահ է մնում այս կառույցները թվագրելուց (**Ивановский А.**, По Закавказью // «Материалы по археологии Кавказа», т. VIII, М., 1911, с. 34): Մ. Թաղիադյանը գրում է հսկա քարերով կառուցված շինությունների մասին (**Թաղիադյան Մ.**, Ուղևորություններ, հողվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, 1975, էջ 51): Հայր Ղ. Ալիշանը առաջարկում է զանազանել այս երկու տիպի (մեծ և փոքր) կերտվածքները, վերջիններիս համար հնարավոր համարելով ուշ թվագրումը, իսկ մեծերի առումով, ինչպես և Մ. Թաղիադյանը հիշատակում է «օղուզի (հսկայի) գերեզման» ժողովրդական բնորոշումը (**Ալիշան Ղ.**, Այրարատ, բնաշխարհի Հայաստանեայց Վեներտիկ, 1890, էջ 486-487): Վերջին տարիներին հրապարակված լուսանկարները հաստատում են դամբարանադաշտի գոյության վարկածը (**Գրիգորեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 25):

⁴ Տե՛ս **Ավետիսյան Ն., Գնունի Ա., Բորոխյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 90:

⁵ Տե՛ս **Արեշյան Գ.**, Պահպանական պեղումներ Քանազեղում, «ՀԽՍՀ-ում 1979-1980 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ», Երևան, 1981, էջ 2:

⁶ Տե՛ս **Լալայեան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 184-186:

⁷ Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

⁸ Տե՛ս **Ավետիսյան Ն., Գնունի Ա., Բորոխյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

մասում՝ Բքոյի գեղ տեղամասից մինչև Ջյանբերդ ձգվող դամբարանները¹:

Սարահարթ. Դամբարանադաշտերը կարող են գտնվել նաև սարահարթերին: Այսպես, ընդարձակ սարահարթի վրա են Արվականի², Նորավանի, Մոզի³, Ծղուկի, Ելփինի⁴ Սևասարի, Մուրադ թափայի, Այլաղի⁵, Շահումյանի⁶ դամբարանադաշտերը: Հարթ հրվանդանաձև գագաթի վրա են տեղադրված Քանագեղի⁷ և Բերդիկի⁸ դամբարանադաշտերը:

Ճանապարհ և կիրճ. Առավել հազվադեպ դամբարաններն ի հայտ են գալիս հնագույն ճանապարհների կամ կիրճերի երկայնքով: Նման մի դեպք է արձանագրված Դարբանդի դամբարանադաշտում⁹:

Ջրային ավազան. Ջրային ավազանի առկայությունը մեծ դեր է խաղում դամբարանադաշտերի տեղադրության պարագայում: Այսպես, գետահովտում էր տեղադրված Գետաբակի դամբարանադաշտը: Դամբարանադաշտեր էին տեղադրված նաև Խաչենագետի և Վարանդայի գետահովիտներում¹⁰: Երկու գետերի՝ Արծվաջրի և նրա վտակ Սառնաջրի միջագետքում են գտնվում Երկու ջուր դամբարանադաշտը, Աստղաձոր և Աշթիչի գետերի ափերին՝ Վանքի դուռ 2 և Լեռնակերտ¹¹, Գավառագետի ափին՝ Մրթթի ձոր դամբարանադաշտը¹²: Միսիանի և Ախլաթյանի դամբարանադաշտերը տեղադրված են Որոտանի և նրա վտակ Այրիի աջ ափին¹³: Սևանա լճի նախկին ցամաքային գծի երկայնքով են ձգված Ադիամանի, Ծովինարի, Ծովակ 2 դամբարանադաշտերը, ընդ որում՝ առավել մեծ դամբարանները կենտրոնացած են հենց լճի ափին¹⁴: Նույն տրամաբանությամբ են տեղադրված նաև Մեծ Ալ լճի ավազանի դամբարանադաշտերը: Այստեղ ևս առավել մեծ դամբարանաբլուրները գտնվում են լճափին: Հարկ է նշել դրանցից մեկը, որի վրա

¹ Հետազոտությունները՝ Լևոն Մկրտչյան:

² Տե՛ս **Գնունի Ա., Խաչատրյան Գ.**, Նորահայտ հուշարձաններ Աղավն գետի վերնահոսանքում, «Հուշարձան», Զ, Երևան, 2010, էջ 55-56:

³ Տե՛ս **Xnkikyan O.**, Syuniq during Bronze and Iron Ages Barrington, 2002, p. 58:

⁴ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 90-91:

⁵ Հետազոտությունը՝ Հ. Ավետիսյան, Ա. Բոբոխյան, Ա. Գնունի, Գ. Սարգսյան:

⁶ Պեղումները՝ Ա. Գնունի, Գ. Խաչատրյան, Ա. Թադևոսյան:

⁷ Տե՛ս **Արեշյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 2:

⁸ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁹ Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 114:

¹⁰ Տե՛ս **Ивановский А.**, նշվ. աշխ., էջ 88, 146, 153:

¹¹ Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 138, 157, 193:

¹² Տե՛ս **Փիլիպոսյան Ա.**, Պեղումներ Սևանի կոլեկտորի Նորատուսի հնավայրում // ՀՀ-ում 1989-1990, թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1991, էջ 31:

¹³ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 94:

¹⁴ Տե՛ս **Լալայեան Ե.**, Նոր Բայագետ կամ Գեղարքունիք, նախապատմական շրջան // «ԱՀ», գիրք XIV, Թիֆլիս, 1906, էջ 32, 37, **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 116-114:

դրված էր ձկնակերպ վիշապաքար: Դամբարաններ են հաստատագրված նաև Սև լճի ափամերձ շրջանում¹: Ըստ ճանապարհորդների հաղորդումների՝ Փոքր Մասիսի գագաթին գտնվող դամբարանները տեղադրված էին լճափնյա շրջանում²:

Դամբարանադաշտերը կարող են տեղադրված լինել նաև ջրբաժանների երկայնքով: Այդպես են Շուռնուխի³ և Կերենի⁴ դամբարանադաշտերը:

Դամբարանադաշտի սահմանագատման խնդիրը

Բնական միջավայրը հաճախ ընկալվել է որպես դամբարանադաշտի խորհրդանշական սահման: Միևնույն ժամանակ բնական սահմանը կարող էր ընդգծվել նաև պարսպաշարով: Այսպես, Բերդիկում դամբարանադաշտը եզերող ձորակի երկայնքով կառուցված է կիկլոպյան պարիսպ, որը փակվում է արևելքում⁵: Երկշար պարսպաշարով հյուսիսային կողմից սահմանագատվում է նաև Շահումյան-Նորակերտի երկրորդ դամբարանադաշտը (Էջմիածնի տարածաշրջան)⁶: Չորաց քարերում դամբարանադաշտը եզերող սահմանը ընդգծված է մենհիրների շարքով:

Եթե թվարկված օրինակներում արհեստական սահմանը միայն ընդգծում է բնականը, ապա Կապանի Շահումյանի դամբարանադաշտում այն հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն գործոն: Պեղումների ընթացքում բացահայտվել է միաշար պարիսպ, որը եզերում է դամբարանադաշտը հյուսիսային և հյուսիսարևելյան կողմից⁷:

Որոշ դեպքերում որպես դամբարանադաշտի խորհրդանշական սահման կարող էր ընկալվել նաև ամրոցի պարսպագիծը, ինչպես արձանագրված է Օռվակ և Օռվինար ամրոցներում⁸: Ղ. Ալիշանը նշում է, որ թաղումները հաճախ տեղադրում էին պարիսպների վրա, ինչի պատճառով պարիսպների բուրգերը հաճախ անվանվում էին «մահարձան»: Այս համատեքստում հարկ է նշել Այրքի կիկլոպյան ամրոցի աշտարակին կից կառույցը, որը պայմանականորեն անվանվում է «միջանցքային դամբարան»⁹:

Սահմանագատման յուրատեսակ եղանակ է հայտնի Ծիծեռնավանքի ամրոցում, որի արևմտյան պարսպի արտաքին եզրին՝ դեպի դամբարանա-

---

¹ Հետազոտությունները՝ Հ. Ավետիսյան, Ա. Բորիսյան, Ա. Գնունի, Գ. Սարգսյան:

² Տե՛ս **Օոցիկեան Ա.**, Արարատ-Կովկաս, հ. I, Ֆրեզնո, 1917, էջ 143:

³ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորիսյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁴ Տե՛ս **Гнуня А.**, Новонайденный могильник в предгорьях Сюника // «Археология, этнология и фольклористика Кавказа», Тбилиси, 2011, с. 87:

⁵ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորիսյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁶ Հետազոտությունները Գ. Սարգսյան, Ա. Գնունի, Լ. Մկրտչյան:

⁷ Տե՛ս **Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորիսյան Ա., Սարգսյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁸ Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 98, 147:

⁹ Տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Հին Հաւատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 444, **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 87:

դաշտ տանող ճանապարհին, գոհասեղան էր տեղադրված¹: Ուջանում Մոտկանի ամրոցից հյուսիս-արևմուտք տարածվող դամբարանադաշտը զատված է հարթակ-դարավանդներով, որոնք ավարտվում են աշտարակով և գոհասեղանով²:

Այս առումով մեծապես կարևորվում է դեպի դամբարանադաշտ տանող ճանապարհը, որը յուրատեսակ սահմանային անցում է, և ապահովում է այս ու այն աշխարհների միջև անցումը և երկբևեռ աշխարհի միասնությունը³: Այսպես, պետք է հիշատակել փաստորեն ուղենիշային ճանապարհ հանդիսացող քարաշարը, որը կապում էր Բերդիկի բնակատեղին և դամբարանադաշտը⁴: Էջմիածնի տարածաշրջանի Շահումյան-Նորակերտ հատվածում հարավ-հյուսիս ուղղվածությամբ արահետը, որի մի հատվածը ժայռափոր էր, կապում էր երկու դամբարանադաշտերը, որոնք իրարից առանձնանում էին ոչ բարձր բլրաշարով⁵:

Դամբարանադաշտերի կառուցվածքը

Դամբարանների տեղադրությունը: Այսօր կարելի է զատել դամբարանների տեղադրության երկու եղանակ՝ շարքերով և վերից վար (Կերեն, պեղումները՝ Ա. Գնունու): Շարքերով են տեղադրված Զագալուի, Պատշարի⁶, Նոյեմբերյանի Հարսնաքարի հողեր կոչվող դամբարանադաշտերը⁷: Լիսագորի դամբարանադաշտում դամբարանները շարքով բարձրանում էին բլուրն ի վեր՝ դեպի աշտարակատիպ շինություն⁸: Դամբարանները կարող էին տեղադրված լինել նաև վերից վար սկզբունքով: Այս եղանակը դիտարկվում է Կերենի դամբարանադաշտում, որտեղ առավել վաղ դամբարանի խցի պատը, փաստորեն, հենապատ էր ուշ դամբարանի համար⁹:

Դամբարանադաշտի միջուկի ձևավորումը. Կենտրոնը (միջուկը), փաստորեն, յուրատեսակ առանցք է, որի շուրջ ձևավորվում է սրբազործված տարածքը: Կենտրոնի դեր կարող էին խաղալ բնական տեղանքի տարրերը: Այսպես, Ծակ քարի և Խազախաչի դամբարանադաշտում այդպիսի կենտրոնի դեր էր խաղում անցքով ժայռը, որի շուրջ էլ տեղակայված էին դամբարան-

---

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորոխյան Ա., Սարգսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 100:

² Հետազոտությունները՝ Լ. Մկրտչյան:

³ Տե՛ս Невская Л., Семантика дороги и смежных представлений в погребальном обряде, Семантика текста, М., 1980, с. 230:

⁴ Հետազոտությունները՝ Գ. Սարգսյան, Ա. Գնունի:

⁵ Հետազոտությունները՝ Գ. Սարգսյան, Ա. Գնունի, Լ. Մկրտչյան:

⁶ Տե՛ս Լալայեան Ե., Նոր Բայազետ կամ Գեղարքունիք... // «ԱՀ», գիրք XV, էջ 186, նույնի՝ Նոր Բայազետ կամ Գեղարքունիք... // «ԱՀ», Գիրք XIV, էջ 6, 11:

⁷ Տե՛ս Չիլինգարյան Ս., Հարսնաքարի հողեր դամբարանադաշտը // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1969, թիվ 10, էջ 60:

⁸ Հետազոտությունները՝ Գ. Սարգսյան:

⁹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորոխյան Ա., Սարգսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 90:

ները¹: Ձոջ դարում և Գավառում թաղումային կառույցները կենտրոնացված են քարանձավի շուրջ²:

Այլ դեպքերում կենտրոնի դեր կարող էր խաղալ ձեռակերտ կառույցը կամ գոհարանը: Այսպես, Բերդիկի դամբարանադաշտում կենտրոնական դիրք էր գրավում հզոր կիկլոպյան պարսպով օղակված կառույցը, որը գտնվում էր դամբարանադաշտի վրա իշխող արհեստականորեն հարթեցված գազաթով քարահողային թմբի վրա՝ հարավում պահպանված մեծ ժայռաբեկորներով եզերված մուտքի բացվածքով: Այս նույն համատեքստում պետք է դիտարկել նաև Սևասարի հարթակը: Այն կլոր հատակագծով աստիճանաձև հարթակ է, որը գերիշխող դիրք է զբաղեցնում ընդարձակ սարահարթում: Հարթակի վրա տեղադրված քարերը ծածկված են ժայռապատկերներով: Օղակող ողջ տարածքում կան կրոմլեխներ³: Դամբարանադաշտում կենտրոնական դիրք էր գրավում նաև Արդար Դավիթ աշտարակաձև կառույցը Օշականից ոչ հեռու⁴: Դամբարանադաշտի կենտրոնական հատվածում էր տեղադրված Ձորաղբյուրի աշտարակը⁵: Չի բացառվում, որ դամբարանադաշտի կենտրոնական հատվածում աշտարակ էր կառուցված նաև Քանաքեռից հյուսիս-արևմուտք գտնվող դամբարանադաշտում⁶:

Միևնույն ժամանակ դամբարանը՝ որպես նախնիների պաշտամունքի գլխավոր տարր, իր շուրջը ձևավորում էր սրբազործված տարածք, որը պետք է իշխող դիրք գրավեր շրջակայքի նկատմամբ: Ձորաց քարերի դամբարանադաշտում կենտրոնական դիրք է զբաղեցնում մենհիրներով օղակված կեղծ թաղով շինությունը, որը հավանաբար հետագայում ընկալվել է որպես սրբատեղի⁷: Դամբարանադաշտի խորհրդանշական կենտրոնը կարող էր չհամընկնել իրական աշխարհագրական կենտրոնի հետ: Այսպես, Ծովինար-2 դամբարանադաշտում առավել մեծ դամբարանները կենտրոնացած էին դամբարանադաշտի ծայրամասում, իսկ Վանքի ձոր-2 դամբարանադաշտում՝ գետի ձախ ափին⁸:

---

¹ Տե՛ս **Հասրաթյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 173, **Լալայեան Ե.**, Նոր Բայազետ կամ Գեղարքունիք // «ԱՀ», գիրք XV, էջ 186:

² Ձոջ դարի հետազոտությունները՝ Շ. Ավետիսյան, Ա. Բոբոխյան, Ա. Գնունի, Տե՛ս **Լալայեան Ե.**, Նոր Բայազետ կամ Գեղարքունիք // «ԱՀ», գիրք XV, էջ 230:

³ Տե՛ս **Ավետիսյան Շ., Գնունի Ա., Բոբոխյան Ա., Մարգարյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 89:

⁴ Հետազոտությունները՝ Շ. Ավետիսյան, Ա. Բոբոխյան, Ա. Գնունի, Լ. Մկրտչյան:

⁵ Հետազոտությունները՝ Լ. Մկրտչյան:

⁶ Այս հուշարձանի մասին միակ տեղեկությունը գտնում են գերմանացի ճանապարհորդ Ա. Հաքստհաուզենի նոթերում: Նա նշում է, որ հուշարձանը գտնվում էր Քանաքեռից հյուսիս-արևմուտք՝ ձիերով մոտ մեկուկես ժամվա ճանապարհ: Գերմանացի ճանապարհորդը նկարագրում է մեծ քարակույտեր՝ տեղ տեղ քառանկյուն հատակագծով, որոնք երբեմն խնամքով շարված էին: Այս ամենի կենտրոնն էր սուր գազաթով բլուրը, որը պսակված էր երեք շարք քարերով (**Гакстхаузен А.**, Закавказский край, СПб., 1857, с. 215-217):

⁷ Տե՛ս **Хнккян О.**, նշվ. աշխ., էջ 27. Հմմտ. **Лисициан С.**, Кошун Дашское мегалитическое поселение в Сисиане // «Сборник памяти акад. Н. Я. Марра», М., Л., 1938, с. 708-721:

⁸ Տե՛ս **Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N.**, նշվ. աշխ., էջ 137, 157:

Հասարակական զարգացմանը զուգընթաց՝ դամբարանադաշտերում ձևավորվում են առանձին ենթակենտրոններ, որոնց շուրջ խմբավորվում են դամբարանները: Այսպես, Ջոջ դարում դամբարանները խմբավորվում են առավել մեծ թաղումների շուրջ, երբեմն օգտագործվում են ընդհանուր պատեր¹: Եղեգնաձորում և Մոզում դամբարանների խմբերը ամփոփված են դամբարանաբլուրների ներքո²: Կերենի թիվ 106 դամբարանում մեկ դամբարանաբլուրի տակ ամփոփված էին երկու կարասային թաղումներ, որոնք կատարված էին դիակիզման համար ծառայող ընդհանուր հարթակի վրա³: Ընդ որում, եթե առաջին կարասը հորված էր, ապա, երկրորդը տեղադրված էր 20 սմ հզորությամբ այրված հողի հարթակին: Թաղումներն իրականացնելուց հետո, հարթակը ծածկվել է ընդհանուր դամբանով: Նույն կերպ թեղոքյան մեծ դամբարանները, դեպի դամբարաններ տանող ծիսական ճանապարհները և դրանց կից քառանկյուն շինությունները կազմում էին մի առանձին ծիսապաշտամունքային բջիջ⁴: Շահումյան-Նորակերտի դամբարանադաշտում դամբարանների առանձին խմբեր կենտրոնացած էին աստիճանաձև հարթակների շուրջ, ընդ որում երկրորդ հարթակի զագաթին պահպանվել էին ինչ-որ ավերված կառույցի հետքեր⁵: Այս համատեքստում պետք է դիտարկել նաև քարերի շարքերը և կցոնումները, որոնք կապում էին առանձին դամբարանները: Նմանատիպ կցոնումներ հայտնի են Լոռի բերդից (թիվ 71-72, 88-89 դամբարաններ): Առանձին դեպքերում կցոնի դեր էին խաղում քարե հարթակները (Լոռի բերդի թիվ 89-90 և 90-91 դամբարաններ)⁶:

Ներդամբարանադաշտային համալիրներ. Այս խմբում ներկայացված են դամբարանադաշտում գտնվող, սակայն առանձին դամբարանների հետ չկապված ոչ կենտրոնական դիրք ունեցող զոհասեղանները, ինչպես նաև դեպի դամբարաններ տանող ճանապարհները և արահետները: Չոհարանների փայլուն օրինակ է Կապանի Շահումյանի դամբարանադաշտի թիվ 4 համալիրը: Հարթակի ստորին շերտում բացվեցին մոտ մեկ տասնյակ փոքրիկ կավանոթներ: Մետաղը, որը հարթակի հիմնական նյութն է, ներկայացված է բրոնզե գոտու հատվածով, մեծ քանակությամբ զրահի կոճակներով, բրոնզե ապարանջաններով, օղերով, ուլունքներով և զսպանակաձև զարդերով⁷: Այգեշատի դամբարանադաշտի տարածքում կա Քասախի կիրճի քարափին տեղադրված հարթակ-զոհասեղան⁸:

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորոխյան Ա., Սարգսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 98:

² Տե՛ս Ջոջկյան Օ., նշվ. աշխ., էջ 70:

³ Պեղումները՝ Ա. Գնունի, Ա. Թադևոսյան:

⁴ Տե՛ս *Нариманишвили Г.*, Новые открытия в Триалетской культуре, Тбилиси, 2009, с. 99:

⁵ Հետազոտությունները՝ Գ. Սարգսյան, Լ. Մկրտչյան, Ա. Գնունի:

⁶ Տե՛ս *Դնեջյան Ս.*, Լոռի Բերդ II, Երևան, 2006, էջ 73-74, 80:

⁷ Պեղումները՝ Ա. Գնունի, Գ. Խաչատրյան, Ա. Թադևոսյան:

⁸ Հետազոտությունները՝ Ա. Բորոխյան, Ա. Գնունի, Լ. Մկրտչյան:

Դամբարանադաշտերում տեղադրված ծիսապաշտամունքային կառույցների թվին են պատկանում նաև աշտարակները: Այսպես, Արշալույսի դամբարանադաշտի հյուսիսային կողմում՝ բլրի գագաթին, տեղադրված էր երկու աշտարակ, որոնք ունեին համակենտրոն շրջանների տեսք, ընդ որում դեպի յուրաքանչյուր աշտարակ էր տանում քարերով եզերված արահետ¹: Աշտարակներ կան նաև Այգեշատի դամբարանադաշտում, որոնք իրար էր կապվում կիկլոպյան պարսպով²: Աշտարակ է առկա նաև Ծիծեռնակաբերդի բլրում գտնվող դամբարանադաշտում³:

Այս համատեքստում պետք է դիտարկել այսպես կոչված *հսկայի տները*՝ քարացրոնների հատվածներ կամ դրանցից դուրս գտնվող քարային կուտակումները, որոնց կենտրոնական հատվածում ուղղանկյուն խցեր են: Այդպիսի համալիրները հազվադեպ չեն բարձրլեռնային ավաիական գոտիներում: Որոշ դեպքերում դրանք հանդես են գալիս դամբարանադաշտերի համատեքստում: Այսօրինակ կերտվածքներ հաստատագրված են Մուրադ թափայի, ինչպես նաև Մեծ Ալ լճի և Սև լճի ափերին տեղադրված դամբարանադաշտերում: Վերջին դեպքում քարացրոններում կառուցված պատերը շարունակվում են նաև դրանցից դուրս⁴:

Ներդամբարանադաշտային համալիրների թվին պետք է դասվեն նաև *ճանապարհները*: Բացառված չէ, որ ճանապարհի խորհուրդն են կրում նաև դամբարանադաշտում գտնվող մենհիրների շարքերը (Հարթաշեն)⁵: Դամբարանային ճանապարհների երկրորդ խումբը ներկայացված է դեպի կոնկրետ դամբարանային կառույց տանող ճանապարհներով: Այս խմբի առավել հայտնի հուշարձաններն են թռեղքյան մեծ դամբարաններ տանող ճանապարհները: Ճանապարհներ հաստատագրված են Թռեղքի XLVII, III, VI, VIII, XV, XVII, Չուրտակետիի թիվ 3, 4, 6 դամբանաբլուրներին կից: Այս ճանապարհների առանձնահատկությունը դրանց զգալի երկարությունը է: Այսպես, դեպի Թռեղքի XLVII դամբարան տանող ճանապարհի երկարությունը՝ 356 մ էր, իսկ Չուրտակետիի թիվ 6 դամբարանի ճանապարհի երկարությունը՝ 400 մ⁶: Դեպի առանձին դամբարան էին տանում նաև Քարաշամբի (N 100 դամբարան)⁷, Թալինի (թիվ 10 դամբարան)¹, Ջավախի² ճանա-

¹ Հետազոտությունները՝ Ա. Գնունի, Լ. Մկրտչյան:

² Տե՛ս **Թորոսյան Ռ.**, Այգեշատի պեղումների 1971 թ. օրագիր, Էջմիածնի պատմաագագրական թանգարան, Ռ. Թորոսյանի ֆոնդ:

³ Տե՛ս **Սարգսյան Ս.**, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Երևան, 2004, էջ 443: Դամբարանադաշտի հետազոտությունները Լ. Մկրտչյան, Ա. Գնունի:

⁴ Հետազոտությունը՝ Հ. Ավետիսյան, Ա. Բոբոխյան, Ա. Գնունի, Գ. Սարգսյան:

⁵ Տե՛ս **Հակոբյան Հ., Գնունի Ա.**, Դիտարկումներ ճանապարհի գործառնական և խորհրդանշական գործառույթների միասնականության շուրջ // «Էջմիածին», 2009, թիվ 9, էջ 91:

⁶ Տե՛ս **Нариманишвили Г.**, նշվ. աշխ., էջ 98-99:

⁷ Տե՛ս **Melikyan V.**, Newly found Middle Age Tombs of Karashamb Cemetery: Preliminary Report // «Aramazd», 2015, IX/1, p. 9-10:

պարհները: Հուշարձանների այս խմբում պետք է դիտարկել նաև Առուճի թիվ 5 դամբարանին կից կերտվածքը: Այն հյուսիս-հարավ կողմնորոշված ընդարձակ ուղղանկյուն հարթակ էր, որը ուղղահայաց տեղադրված քարերի երկու շարքով բաժանվում էր երեք մասի³: Կուռի Խարաբայում դեպի դամբարաններ են տանում արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ քարերի շարքեր, յուրաքանչյուր շարքում՝ 35-60 քար⁴:

Ճանապարհների երրորդ խումբը ներկայացված է ճյուղավորվող ճանապարհների և արահետների համակարգով: Այդպիսի համակարգ կա Բեդենիի դամբարանադաշտում⁵: Բերդիկում օրթոստատ պատերով եզերված ճանապարհը անցնում է դամբանաբլուրների գագաթով, ճյուղավորվելով դեպի կենտրոնական կառույց⁶: Հուշարձանների այս խմբում պետք է դիտարկել Արշալույսի դամբարանադաշտում հաստատագրված արահետները: Այստեղ դեպի դամբարաններ տանող առանձին արահետները սովորաբար կողմնորոշված են արևելք-արևմուտք առանցքով, սակայն դամբարանի մոտ կտրուկ թեքվում են դեպի հյուսիս և այդ կողմից կցվում դամբարանային կառույցին: Ճյուղավորվող արահետներ կային նաև Այգեշատի դամբարանադաշտում⁷: Հուշարձանների այս թվում պետք է դիտարկել նաև ժայռափոր արահետը, որ Բայազետի քարանձավներից (ամենայն հավանականությամբ բիայնական դամբարաններից) տանում էր դեպի ժայռի գագաթ⁸:

Տեղադրված լինելով տարբեր բնական միջավայրերում (բլրի գագաթ, բլրի լանջ, սարահարթ, ճանապարհ, կիրճ, ջրային ավազան)՝ Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտերը սահմանազատվել են միջավայրից՝ ունենալով ներքին կառուցվածքի իրենց սկզբունքները: Դամբարանադաշտի կենտրոնը ծառայել է որպես մի առանցք, որի շուրջ ձևավորվել է սրբազործված տարածքը: Նման կենտրոնի դեր կարող էին խաղալ թե բնական տեղանքի տարրերը, թե ձեռակերտ կառույցները: Հասարակական զարգացմանը զուգընթաց դամբարանադաշտերում ձևավորվել են առանձին

---

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Պ., Մուրադյան Ֆ., Թալինի դամբարանադաշտի պեղումները 1991 թ. ՀՀ-ում 1991-1992, թթ դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1994, էջ 5-6:

² Տե՛ս Кахиани К., Гингвишвили Э., Дзенеладзе М., Каландадзе Г., Цквитинадзе Э., Археологические исследования Машаверского ущелья // «Полевые археологические исследования в Грузии в 1986 г.», Тбилиси, с. 51-59:

³ Տե՛ս Արեշյան Գ., Թումանյան Գ., Առուճի դամբարանատեղիի թիվ 5 դամբարանը, ՀՀ-ում, 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզիսներ, էջ 24-25:

⁴ Տե՛ս Ивановский А., նշվ. աշխ., էջ 20:

⁵ Տե՛ս Гобеджишвили Г., Бедени - культура курганных погребений, Тбилиси, 1981, с. 8:

⁶ Հետազոտությունները՝ Ավետիսյան Հ., Մարգարյան Գ., Բորոխյան Ա., Գնունի Ա:

⁷ Հետազոտությունները՝ Հ. Ավետիսյան:

⁸ Տե՛ս Ивановский А., նշվ. աշխ., էջ 20:

ենթակենտրոններ, որոնց շուրջ խմբավորվել են դամբարանները: Այսպիսով, մ.թ.ա. III հազարամյակից ձևավորվող դամբարանադաշտերը կայուն ծիսապաշտամունքային համակարգ են, որոնք սրբազան տեղանքի կայուն բաղադրատարրեր են:

*Նկար 1. Ուջան, «Ատամի արտեր», դամբարան
Լուսանկարը՝ Լ. Մկրտչյանի*

*Նկար 2. Մուրադ թափա դամբարաններ
Լուսանկարը՝ Ա. Բորոխյանի*

*Նկար 3. Ուջան, աստիճանաձև հրապարակ-հարթակներ, զոհասեղան
Լուսանկարը՝ Լ. Մկրտչյանի*

*Նկար 4. Ուջան, աստիճանաձև հրապարակ-հարթակներ,
ուղղանկյունաձև աշտարակ
Լուսանկարը՝ Լ. Մկրտչյանի*

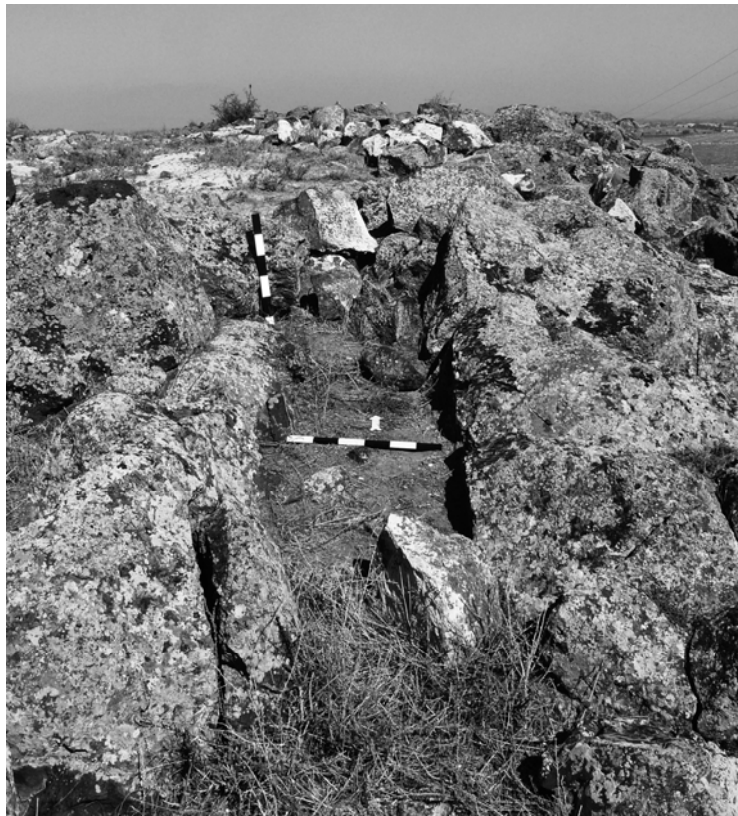
*Նկար 5. Չորաղբյուր, աշտարակ
Լուսանկարը՝ Լ. Մկրտչյանի*

*Նկար 6. Շահումյան-Նորակերտ, հարթակ 1
Լուսանկարը՝ Ա. Գնունու*

*Նկար 7. Հայթաղ, Հայթաղ 1 աշտարակն իր ճանապարհով
Լուսանկարը՝ Լ. Մկրտչյանի*

*Նկար 8. Հայթաղ, Հայթաղ 2 աշտարակի ճանապարհը
Լուսանկարը՝ Ա. Գնունու*

*Նկար 9. Այգեշատ, ընդհանուր տեսարան, աշտարակը և սահմանաբաժան պատաշարը
Լուսանկարը՝ Ռ. Թորոսյանի*

*Նկար 10. Հայթաղ, դամբարանադաշտ, արահետ
Լուսանկարը՝ Լ. Մկրտչյանի*

*Նկար 11. Մեծ Ալ լիճ, հսկայի տներ
Լուսնկարը՝ Ա. Բորոխյանի*

*Նկար 12. Մեծ Ալ լիճ, վիշապոյի տեղադրված դամբանարձուրի վրա
Լուսնկարը՝ Ա. Բորոխյանի*

**Гайк Аветисян, Артак Гнуни, Арсен Бобохян, Левон Мкртчян, Гагик Саргсян –
*Пространственные и конструктивные особенности могильников эпохи бронзы и
железа Армении: предварительные заметки***

Погребальный обряд относится к той категории обрядов, исполнением которых общество как бы закрепляет переход человека в другое состояние. Естественно, что этот сложный и многогранный процесс включает в себя ряд факторов культового, социального и демографического плана. В результате в рамках реального пространства формируется некое вымышленное субпространство. В настоящей статье рассматриваются пространственные и конструктивные особенности могильников эпохи бронзы и железа на территории Армении, в частности, использование факторов природной среды: расположение могильника на вершине холма, на склоне, вдоль ущелий, а также конструктивные особенности: стены вокруг могильника, жертвенники, погребальные дорожки и проходы на территории могильника. Таким образом, начиная с III тыс. могильники представляют собой устойчивые культово-ритуальные комплексы, являясь неотъемлемой частью сакрального ландшафта.

**Hayk Avetisyan, Artak Gnuni, Arsen Bobokhyan, Levon Mkrtchyan,
Gagik Sargsyan – *Spatial and Structural Traits of Burial Grounds
of the Bronze Age and Iron Age in Armenia: Preliminary Notes***

In every society the burial rite belongs to the category of important rites of passage reflecting various spiritual, social and demographic aspects. The present article deals with the spatial and structural traits of Bronze and Iron Age burial grounds in the territory of Armenia, particularly the problem of the use of environmental factors (the location of the burial grounds on a hilltop, on a slope, along the gorges), as well as structural peculiarities (walls around the cemetery, altars, funerary paths and passages on the territory of the cemetery). Thus, beginning from the 3rd millennium BC, cemeteries have been viewed as stable, cult-ritual complexes being an integral part of the sacred landscape.